

“KİMLİK” ve “TOPLUMSAL KİMLİK” KAVRAMI

Ramazan Saim DALBAY¹

ÖZET

Hemen hemen her gün her platformda duyduğumuz, neredeyse her metinde gözümüze çarpan, artık sosyal bilimlerdeki her disiplinin temel konularından biri haline gelen ‘kimlik’ kavramı, tam da bu nedenlerle bizi, hakkında bilgi sahibi olduğumuz zannına kaptırarak kolaylıkla yanılıya düşürüyor. Brubaker ve Cooper’ın da belirttiği gibi, kavramın yoğun kullanımı ve buna bağlı olarak içeriğindeki belirsizlik onun içini boşaltmakta böylece ‘kimlik’ birçok şeyi ifade eden bir kavram gibi görünse de çoğu zaman hiçbir şey ifade etmeyen bir hâle dönüşmektedir.² Bu makalede, bu kavrama ilişkin olabildiğine geniş alan içinde, yüzeysel ve daha çok malumat düzeyinde kalan, aynı zamanda da tamamıyla dağılmış bilgilerin, bilimsel bir çalışmada kullanılabilecek bir niteliğe kavuşturulmaya çalışılması, sosyal bilimler çalışmaları için daha derli toplu hale getirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda ‘toplumsal kimlik’ kavramı öne çıkarılmış ve ‘kimlik’ kavramının sosyolojik boyutu ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Toplumsal Kimlik, Modernizm, Postmodernizm

“IDENTITY” AND CONCEPT OF “SOCIAL IDENTITY”

ABSTRACT

The concept of identity, which we hear of on almost every platform, which strikes our eyes in almost every text and has become an indispensable subject of every discipline in social sciences makes us fall into error misleading us to assume that we have learned enough about it for the very reason mentioned in the lines above. As Brubaker and Cooper have indicated, the intensive use of the concept and its content being elusive and ambiguous tend to deprive it of its real meaning; thus, even though the concept of identity seems to mean many things, it often means nothing. This essay seeks to organize and classify the disorganized and superficial information on this concept spread on a broad field so that it may

¹ Ramazan Saim DALBAY, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi, Isparta Rehberlik Araştırma Merkezi, saimdalbay@hotmail.com

² Roger Brubaker-Frederick Cooper, “Beyond ‘Identity’”, Theory and Society, vol. 29, No. 1, Kluwer Academic Publishers, Printed in the Netherlands, 2000, p. 1.

be used in a scientific study and be at social scientists' disposal in a compact form. The concept of social identity is brought forward within this context in order to deal with the sociological dimension of the concept of identity.

Key Words: Identity, Social Identity, Modernism, Postmodernism.

1. Kimlik Nedir? Ne Değildir?

“Kimlik” kavramı, günümüzün en çok tartışılan, yazılan, sosyal bilimler, kültür ve siyaset dünyasını meşgul eden sosyal bilimler kavramlarından biridir. “Kimlik” bugün başta sosyoloji, sosyal psikoloji, felsefe, edebiyat, siyasal bilimler, antropoloji gibi birçok bilimi kendi zaviyesinden ilgilendiren temel bir kavram haline gelmiştir. Bu kadar disiplinin aynı kavrama kendi bakış açılarıyla yaklaşma çabaları ilgili literatürün de hızla gelişmesine önemli katkı sağlamaktadır. Ancak kavramın çok boyutluluğu kimlik alanında yapılan çalışmaları da güçleştirmektedir. O nedenle analizlerde kimlik sorununun hangi boyutuyla ele alınacağına karar vermek ve bu bağlamda bir sınırlandırmaya girişmek önem arz etmektedir.

Bu kapsamda kimlik ve toplumsal kimlik kavramlarıyla ilgili sayısız tanımlamayı sıralamak mümkündür. Dolayısıyla biz de kendi sınırlarımız çerçevesinde öncelikle temel bazı tanımları ele almaya çalışacağız. Aydoğdu, kimlik tanımlanmasındaki çok boyutluluk ve çeşitliliğe rağmen tanımların tümünün merkezinde “özne” olma vurgusunun olmasının; kavramın tanımı, çözümlenmesi ve sorgulanmasını kolaylaştırdığını belirtmektedir.³ Kimlik (identity) terimi, aynılığı ve sürekliliği içeren Latince "idem" kökünden türetilmiştir. Türkçe'de ise kimlik, "kim" soru kökünden türetilmiş olup aynı şekilde zorunlu bir mensubiyeti (aidiyet), aynı olmayı, tek olmayı, hangi kişi olmayı ifade eder.⁴ Connolly'de kimlik, seçip istediğimiz yahut rıza gösterdiğimiz şeylerden çok, ne olduğumuz ve nasıl tanındığımızla ilişkilidir. Aynı zamanda “Kimlik var olmak için farklılığa gereksinim duyar ve kendi kesinliğini güven altına almak için farklılığı ötekiliğe dönüştürür.”⁵ "Gleason'a göre ise, “Kimlik” kavramı sosyal bilimlerde temel olarak birey ve toplum arasındaki ilişkiden bahsetmek için 1950'li yıllarda yoğun olarak kullanılmaya başlanmış, “Ben kimim?” ve “Ben nereye aidim?”

³ Hüseyin Aydoğdu, “Modern Kimlikte Öznenin Ölümü”, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004, S.10, s.116-117.

⁴ Aydoğdu, a.g.m., s.117.

⁵ William E. Connolly, Kimlik ve Farklılık -Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri, çev. Fermâ Lekesizalın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s.92-93.

sorularıyla bağlantılı bir kavramdır.⁶ Weeks kimliğin insanlarla aramızda aynı ya da farklı noktalar bağlamında bir aidiyet problemi olduğunu belirler.⁷ Bu anlamda kimlik, “benliğin” nasıl tanımlandığına ve başkalarıyla bağlantılı olarak nasıl sınıflandırıldığına işaret eder.⁸ Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlüğünde de kimlik “Toplumsal bir varlık olarak insana özgü olan belirti, nitelik ve özelliklerle, birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan şartların bütünü”⁹ olarak tarif edilir.

Kimliğin tanımı noktasında Sarup ise iki tur yaklaşımdan söz eder: Kimliği verili ve daha statik olarak tahayyül eden geleneksel yaklaşım sınıf, ırk, cinsiyet bağlamında tutarlı ve bütüncül bir yapının varlığını kabul eder. Diğer yaklaşım ise kimliğin dinamik ve inşa edilen bir olgu olduğunu kabul eder.¹⁰ Özellikle siyasal iktidarların ulusal kimlikle ilişkileri bağlamında kimliğin inşa edilebilir özelliği daha da ön plana çıkmaktadır. “Ulusal kimlik değişkendir, öznenin ‘ötekiler’le güç çatışması sonucu oluşur ve de bu çatışma sürekli devam eder(...)Kimlikler, söylemler tarafından oluşur, ama oluşan olgu bir son nokta değildir çünkü söylemler arasındaki güç ilişkisi devam etmektedir.”¹¹

Bauman’a göre ise “kimlik” belirsizlikten kaçışın adıdır:

Kişi, ne zaman kendisinin nereye ait olduğundan kuşku duyarsa, kimlik üzerine o zaman düşünüyor. Yani ortada, görünen davranış biçimleri ve kalıpları arasında kendisinin nerede durduğundan ve etrafındaki insanların kendisinin bu duruşunu / yerini doğru ve uygun nasıl kabul edeceklerinden nasıl emin olacağından emin olmadığı zaman. “Kimlik”, işte bu belirsizlikten kaçış arayışına verilen addır. Dolayısıyla da bir ad gibi görünen “kimlik” bir yüklem gibi davranıyor: yalnızca gelecek zamanda görülüyor. Çoğu zaman maddi bir varlığın bir sıfatı olarak görülse de aslında kimlik bir proje ve bir koyutun ontolojik statüsüne sahiptir. Kimlik, istenen ve / veya aranan şeyin “olan” şey üzerine yansıtılmasıdır; fakat bir şartla: “aranan / istenen”e karşı, kendi

⁶ Philip Gleason, “Identifying Identity”, B. Ashcroft, G. Griffiths ve H. Tiffin (Der.) içinde, *The post-colonial studies reader* (2nd Edition) (p. 194-196). Oxford:Routledge, 2006, p.194.

⁷ Jeffrey Weeks, “Farklılığın Değeri”, *Kimlik: Topluluk, Kültür, Farklılık*, çev. İrem Sağlamer, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998, s:85.

⁸ F Lin N Li vd., “Discourse on Migration and Ethnic Identity: Interviews with Professionals in Hong Kong”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol.20, No.3, 1995, 342-356.

⁹ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1998, s. 1324.

¹⁰ Madan Sarup, “Identity and Narrative”. *Identity, Culture and the Post-modern World*. Editör: R. Tasneem; G. Athens, The University of Georgia Press, 1996, s.14.

¹¹ Bilgen Sütçüoğlu, “Türkiye’de Ulusal Kimliğin Tanımını Değiştirme Çabası: Devlet Katında Nâzım Hikmet’in Değişen İmgesi”, *Gönül Pultar*(Ed.), *Kimlikler Lütfen*(s.273-288), ODTÜ Geliştirme Vakfı Yay., Ankara, 2009, s.275.

gayretiyle direnmek “olan”a kalmıştır; ya da daha doğrusu, kimlik, “olan”ın yetersizliği ve natamamlığının dolaylı bir biçimde onaylanmasıdır.¹²

2. Modernizm-Postmodernizm Bağlamında Kimlik

Bauman’ın ifadeleri bize postmodern zamanların parçalanmış kimlik yapılarını hatırlatıyor. Modern eşiği geçmeye başladığımız bu dönemlerde toplumsal sınıf ve ulus kimlikleri artık insanların aidiyet ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmeye başlamıştır. Gülalp’in de ifade ettiği gibi, her ne kadar birbirlerine rakip gibi görülseler de -II.Dünya Savaşı sonrası dönemden 1970’lerin ortalarına kadar süren refah devleti döneminin- birbirine kenetlenmiş ve ortak çıkarı katkı sağladığı kabul edilen bu ikili kimlik yapısının küreselleşme süreciyle birlikte aşınmaya başlaması tam da Bauman’ın ifade ettiği insanların nereye ait olduklarından kuşku duymaya başladıkları dönemin geldiğini ifade ediyor. Gülalp sınıf ve ulus kimlikleri bağlamında ifade olanaklarının ortadan kalkmasıyla birlikte postmodern insanın ya kendi başına kalacağını ya da etnisite, ırk, cinsiyet gibi kimlik yapılarına sarılacağını ifade ediyor.¹³ Postmodern zamanın insan aidiyetleri üzerinde yarattığı bu boşluk, günümüz merkezi siyasal iktidarlarının kimlik politikaları konusundaki hevesinin nedenini de açıklıyor. “[F]arklılık politikaları temelinde inşa edilen post-modern teori, kimlikleri dayanaksızlaştırmış ve merkezlesizleştirmiş”¹⁴ böylece merkezi iktidarlar tıpkı ulus devletin inşasında olduğu gibi kimliklerin yeniden dayanak kazanmasının ve merkezleşmesinin yollarını aramaya koyulmuşlardır.

Postmodernizm-kimlik ilişkilerini daha iyi anlayabilmek için postmodernizm kavramını biraz daha açmanın gerektiği kanaatindeyiz. Bilindiği üzere postmodernizm kimine göre modernizmden tamamıyla kopuşu ifade etmekteyken, kimine göre ise modernizmin kılık değiştirmiş hâli/yeni versiyonudur. Kimi, postmodernizmi, tarihin sonu ve ulus devletlerin yok oluş fermanı olarak algılayıp derin endişelerin içinde kaybolurken; kimi de en silik kimlikleri dahi görünür kıldığını, toplumsal temsiliyeti öne çıkardığını, sınırları saydamlaştırdığını, sosyal, siyasal, ekonomik, psikolojik bentleri yıktığını ve böylece insanlara şimdiye değin

¹² Zygmunt Bauman, *Parçalanmış Hayat*, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 112.

¹³ Haldun Gülalp, *Kimlikler Siyaseti –Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s.122-127.

¹⁴ Senem Sönmez Selçuk, “Postmodern Dönemde Farklılığın Kutsanması ve Toplumun Parçacılaştırılması: “Öteki” ve “Ötekileştirme””, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 2012, C.15, S.2, Güz 2012, s.93.

görülmemiş bir fırsat eşitliği sağladığını iddia ederek kutsamaktadır. Postmodernizmi ne yerin dibine geçirmek ne de onu kutsamaktan çok insan hayatını etkileyen bir fenomen olarak onu anlamaya çalışmak daha rasyonel bir yaklaşım olacaktır. Postmodernizmin doğası gibi tanımları da çok çeşitli, muğlak ve dağınıktır. O tam anlamıyla temel ilkelere sahip olmadığı için bir ideoloji olduğu da tartışmalıdır. Ancak toplumsal hayatın neredeyse her alanını etkileyen postmodernizmi çeşitli belirtileriyle tanımakta ve tanımlamaktayız. Bu belirtiler her şeyden önce modernizmdeki temel belirleyici olan rasyonaliteye karşı duruştur. O kesinlikten yana değil belirsizlikten, bilinmezlikten yanadır. Bütünlük yerine parçalanmışlığı tercih eder; saflığı, öz'ü reddeder melezliği kabul eder. Dünyaya, gerçekliğe karşı ağır başlı değildir postmodernizm; onları alaya alır, ironi malzemesi olarak kullanır. Postmodernizm değişmez evrensel gerçekliğe karşı çıkar, ona göre herkesin kendi gerçekliği vardır ve kişiler kendi gerçeklikleri çerçevesinde haklıdır. Üst gerçekliğe, üst bilgiye karşı çıkan postmodernizm aynı şekilde üst kimlik oluşumlarına da karşıdır. O kimliklerin yerelliğini, çeşitliliğini ve heterojenliğini benimser.

Postmodernizme göre toplumsal hayatın demokratikleşmesi, farklılıkların kendi özgürlükleri çerçevesinde kamusal alanda bir arada yaşamasıyla gerçekleşir. Bunun için farklılıkları temel almış, özgür hareket alanına sahip bir sivil toplum yapılanması gereklidir. Postmodernizmin kimlik anlayışını ancak modernizmin kimlik anlayışı ile kıyaslayarak ortaya koymak mümkün görünmektedir. Modernizmin kimlik anlayışı daha çok idealize edilmiş, monist bir kimlik anlayışıdır ve kimlik, modern toplumun bir sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Geleneksel cemaat yaşamından büyük ölçekli modern cemiyet yaşamına geçişle birlikte insanın toplumsal konumu da radikal bir şekilde değişmiştir. Geleneksel toplumda kendi grubunun, ailesinin, aşiretinin doğal üyesi olan ve toplumsal kimliği hazır olarak kendine sunulan insan, modern topluma geçişle birlikte bu doğal bağlarından kopartılmış ve kimlik sorunu ortaya çıkmıştır. Kopan geleneksel bağlar yerine bireyciliği ikame eden Batı modernizmi, sonrasında postmodernizm süreciyle birlikte kimlikleri, büyük ölçüde tercih edilebilir olgulara dönüştürmüş ve “özgür” bireylerin tercihi sunmuştur. Ancak bu tercih durumu da sorunludur. Üstten evrensel kimliklerin tercihi yönelik küresel baskılar, alttan geleneksel kimlikleri görünür kılmaya yönelik yerel baskılar kaotik bir durumu ortaya çıkarmaktadır.

Kimliklerin belirlenmesinde zaman ve mekân eşit derecede önemlidir ve kimlikler zamansal ve mekânsal anlatılar ve tasarımların

etrafında belirlenir.¹⁵ Kimlik zamana asılı kalmış durağan bir nosyonu ifade etmez. O nedenle günümüzde kimlikten çok bir süreci ifade eden kimlikleşme kavramı daha çok tercih edilir olmuştur. Nuri Bilgin kimlik probleminin evrenselcilik ve farklılık olmak üzere iki tarihsel düşünce akımıyla bağlantılı görüldüğünü belirtmektedir. Bunlardan evrenselcilik, homojen bir toplum yapısı, “evrenin tektipleştirilmesi” idealini ifade etmektedir. “Serbest piyasa ekonomisi ve Batı tipi demokrasi, bu akımın temel hedefleri olarak belirlemekte ve bu süreç, bir bakıma, ‘batılılaşma’ anlamı taşımaktadır.” Farklılık ise daha heterojen ve küçük grupları merkeze alan bir toplum ideali taşır. Farklılık akımında; milliyetçilik, bölgencilik, kültür çeşitliliği, etnosantrizm, radikal dinci akımlar, komünotarizm(cemaatçilik) ön plandadır.¹⁶ Evrenselci akım bir anlamda ilhamını Aydınlanma Felsefesi’nden almıştır denilebilir. “Dünyanın tek biçimleştirilmesi, farkların silinmesi ve evrensel ideallerin zaferi Aydınlanma Çağı’nın dövizleri olmuştur(...) Aydınlanmacılara göre insan tabiatı tektir, biriciktir, her yerde aynıdır ve insan hakları evrenseldir. Şiddeti doğuran şey saçma doğmaları, fanatizmleri ve batıl inançlarıyla kültür ve dinlerin kaotik çeşitliliğidir. Doğal yasa, insanların bize nasıl muamele etmelerini istiyorsak onlara öyle davranmamızı içeren adil, eşitlikçi yaklaşımdır.”¹⁷

Aslında Batı eksenli kimlik tartışmalarında öne çıkartılan bütün insanlık adına idealize edilmiş bu fikirler özünde değerli olduğu için kabul edilmiş değildir. Fransız Devrimi’ni gerçekleştiren toplumsal grupların taleplerini meşrulaştırmaya dönük bir felsefe ihtiyacı bu fikirlerin oluşumuna katkı sağlamıştır. Böylece modern dönemin meşru zemini oluşmuş ve evrensellik kisvesi altında bu fikirlerin emperyal ihracı başlatılmıştır. Bu değerler aslında Batı için, Doğu’ya yaklaşımında; sömürüyü gizlemeye yarayan bir örtü ve kendine menfaat/çıkar temin etmeye devam etmenin son icadı, modern aracıdır. Batı’nın bu değerlerinin ilkesel olmadığına son olarak Mısır’daki General Sisi Darbesi’nde, Suriye Savaşı ve sonrasında ortaya çıkan büyük göç dalgasına yaklaşımında ve Türkiye’deki 15 Temmuz Askeri Darbe Girişimi’nde şahit olduk. Demokratik yöntemlerle başa gelmiş olsa da İslamcı bir hükümetin kendi menfaatlerine dokunacağına ilişkin kaygıları onları, General Sisi’nin askeri darbesini kabul etmeye yönlendirmiştir. Suriye’de Irak’takine benzer bir çıkar görememeleri dolayısıyla zulme sessiz,

¹⁵ Ali Rattansi, “Postmodern” Bir Çerçeve de “Batı” Irkçılıkları, Etkinlikler ve Kimlikler, Ali Rattansi ve Sallie Westwood (Der.) içinde, Batı Cephesinde Irkçılık, Modernite ve Kimlik, çev. Sevda Akyüz (s. 21-109), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997, s.44-45.

¹⁶ Bilgin, a.g.e., s.4.

¹⁷ Bilgin, a.g.e., s.5.

demokrasi/özgürlük ihracında uzun süre isteksiz durmayı tercih etmiş bir Batı’yla karşı karşıya kaldık. Ta ki milyonlarca mağdur Suriyeli’nin göçü kendilerini de tehdit edince ve bu bölgeden yayılan terör dalgası kendi ülkelerine ulaşınca harekete geçmeye başladıklarına fakat diğer taraftan da kendi icatları olan ‘mülteci hukuku’nu ayakları altına almakta bir sakınca görmediklerine hepimiz şahitlik ettik. Nihayetinde Türkiye’de demokrasiye, özgürlüklere, hukuka, ülkenin birliğine, bütünlüğüne, insan haklarına kısaca insanlara, insanların canına kasteden en kanlı darbe girişimi olan 15 Temmuz 2016’daki meş’um olaya da Batı’nın yaklaşımı oldukça sorunlu olmuştur. Çünkü bu olayın ne açık bir şekilde karşısında durabilmiş ne de kendi ülkesine sığınan şüphelileri himaye etmekten vazgeçmiştir. Böylece Batı’nın değerleriyle tamamen çelişen bu darbe teşebbüsünde bile, bir üst akıl olarak Batı’nın parmağı/dahli olduğu tezlerini olabildiğince güçlendirmişlerdir. Batı’nın ortaya attığı argümanlar çoğu zaman zahiren açık gibi görünse de her zaman muğlak bir boyut taşır. Bu muğlaklık yeri ve zamanı geldiğinde bu argümanları tamamen tersine çevirmeye yarar. Amin Batı’nın bu yanar döner hallerine her zaman bir kılıf bulmayı başardığını ve duruşunu buna göre yeniden biçimlendirdiğini şöyle ifade eder: “(...) Bir zamanlar Çin’in geri kalmışlığını Konfüçyanizmle açıklıyorlardı, ne zaman ki Çin yeniden kalkışa[yükselişe] geçti bu seferde Çin’in başarısını Konfüçyanizmle açıklamaya kalktılar! Sahte tarihçiler Orta çağda Arap uygarlığının başarısını İslamiyet’e dayandırmışlardı, günümüzün daha da sahte tarihçilerininin Arap dünyasındaki bugünkü duraklamayı da aynı İslam’a dayandırdıkları gibi (...)”¹⁸Amin İslam’ın (müntesiplerinin yaşamlarını etkileme şekli ve onlara kazandırdığı kimlik bağlamında) aynı İslam olduğu konusunda yanılığa düşse de Batı’nın riyakâr tepkileri konusunda doğru bir tespit ortaya koymuştur.

Batı’nın modern çağın icatları olan demokrasi, laiklik, özgürlük, hukukun üstünlüğü gibi değerlerin transferine/ihracına da bu çerçeveden yaklaştığını görebiliriz. Bu ihracın kuramsal/kavramsal çerçevesini oluşturmak ve böylece bir meşruiyet kazandırma görevi şarkiyatçılara (oryantalistlere) düşmüştür: “Şarkiyatçıların zihinlerinin gerisinde sürekli sordukları soru, bu ‘yüksek medeniyetlerin’ pan-Avrupa rüyası gibi ‘modern’ olmamasının nasıl açıklanması gerektiği idi. Şarkiyatçıların ortaya koyar gördükleri yanıt, bu medeniyetlerin birleşik kültürlerinde onların tarihini ‘dondurmuş’ ve Batılı Hıristiyan dünyasının yaptığı gibi ‘moderniteye’ doğru ilerlemelerini imkânsız kılmış olan bir şeyin var olduğuydu. Buradan ulaşılan sonuç şuydu: Eğer bu ülkeler moderniteye doğru ilerlemek istiyorsa, pan-Avrupa dünyasının yardımına ihtiyaçları

¹⁸ Samir Amin, *Modernite, Demokrasi ve Din*, Maki Basın Yayın, Ankara, 2006, s.28.

vardı.”¹⁹ Böylece tam anlamıyla kendi kültürel hegemonik yapılanmasını meşrulaştırmaya yönelik Batılı sistemin farklılıklara/farklı kimliklere tahammüllü olduğu daha çok söylem düzeyinde kalmıştır.

Modernizmle postmodernizmin kimlik anlayışına dönük olarak belirgin farklılıklardan birisi de dine yaklaşım biçimlerinde görünür: “Postmodernitenin en belirgin özelliklerinden birisi ise ‘dine dönüş’e de imkân tanınmasıdır. O kadar ki, karşıt siyasal değerlere sahip olmalarına rağmen, bazı düşünürler dini, modernitenin parçalayıp kırılğan hale getirdiği toplumsal gerçekliği onarmanın çaresi olarak görmektedirler.”²⁰ Dolayısıyla “Kültür olarak İslam, modernitenin karakteristikleri karşısında kimlik tanımlayıcı bir boyuta sahiptir.”²¹ İslam’ın kimlik tanımlayıcı boyutu günümüzde Batılı aydınların da dikkatini çekmekte ve bu durumu kendi bakış açılarına göre değerlendirmektedirler: “Gellner, günümüzde rekabet içinde olan üç ana akımdan söz eder. Bunlar, özellikle İslam’ın temsil ettiği dinsel fundamentalizm, postmodernizmin temsil ettiği relativizm ve modernizmde ifadesini bulan aydınlanmacı rasyonalizm’dir.”²²

Kendi tarihselliğinden kopartılarak genelleştirilen kültür ve dinlere ilişkin yaklaşım ise radikal laiklik anlayışını ortaya çıkartmış ve bu Batı dışı toplumlara da hazır reçete olarak sunulmuştur. Coğrafi keşiflerle sömürdüğü toplumlarda, sömürsünü gizlemeye/meşrulaştırmaya yönelik olarak misyonerlik rolüne soyunan ‘beyaz adam’, Sanayi Devrimi sonrası sömürgelerinde de Fransız İhtilali’nin etkisiyle demokrasi, laiklik, eşitlik değerleri getiren ‘aydın adam’ rolüne soyunmuştur. “Fransız Devrimi’ni hazırlayan filozoflar, her şeyden önce kısmi hakikatler, pratik gözlemler ve yeni bilgilerle ilgilenmişlerdir; bu, reformist bir aklın yaklaşımı”²³ olarak değerlendirilir.

“İnsanların yasa önünde eşitliği fikri, insanların bir monarkın tebası olmaktan önce/ziyade, dünya vatandaşı olmaları düşüncesini ya da bir ülkenin vatandaşı/sakini olmaktan önce insan oldukları düşüncesini içermektedir. Demek ki, tüm insanlık için ortak değerler olmalı ve bunlar geleneklere veya bir ülkenin özelliklerine aşkın olmalıdır. Bu, aynı zamanda, kolonizasyonun ve asimilasyonun ideolojisidir. Fransa ile

¹⁹ Immanuel Wallerstein, Dünya Sistemleri Analizi, çev. Ender Abadoğlu, BGST Yayınları, İstanbul, 2011, s.27.

²⁰ Ali Yaşar Sarıbay, Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.87.

²¹ Sarıbay, a.g.e., s.111.

²² Ernest Gellner, Postmodernizm, Reason and Religion, London, 1992’den akt. Sarıbay, a.g.e., s.87.

²³ François Furet – Denis Richet, La Revolution Française, ed.Foyard, Paris, 1973’ten akt.Bilgin, a.g.e.,s.5.

Avrupa evrensel değerlerin sahibi sayılırken, vahşileri, farklılıkların hapisanesinden kurtarma hakkına da sahip oldukları düşünülmektedir.²⁴ Bilgin evrenselci bakış açısının 1950-1960’lı yıllarda modernleşme ile birlikte ön planda olduğunu ancak son 20 yıllık süreçte post-modern akımlarla birlikte farkçı yaklaşımların daha çok gündemde olduğunu belirtmektedir.²⁵

3. Kimliğin Sosyolojik Boyutu: Toplumsal/kültürel/kolektif Kimlikler

Toplumsal kimlik ya da kolektif kimlik, daha dar kapsamda ifadesini bulan mikro ve alt kimliklerden öte bütün ulusu, toplumu/daha geniş bir alanı kapsadığı varsayılan ya da bu bağlamda atıfta bulunulan kolektif/kültürel kimliktir. Bilgin kolektif kimliği “belirli bir alanda(territoire) kök salmış birtakım grupların (etnik toplulukların) diğer gruplardan farklarını ortaya koyma, vurgulama talebi” şeklinde tanımlar. Yine Bilgin’e göre kolektif kimlik bir durumun değil sürecin ifadesidir. O nedenle kolektif kimlik dinamiktir, diğer komünotelerle ilişki içerisinde sürekli yenilenmeyi ve değişimi içerir. Bireysel kimliklerin inşası nasıl ki kişiler arası ilişkiler sayesinde mümkünse kolektif kimliklerin inşası da komünoteler arası ilişkiler sayesinde gerçekleşir.²⁶

Özdemir’e göre toplumsal kimlik: “bireyin ait olduğu toplumsal çevrenin değerlerine, normlarına, akıl yürütmesine, sanatına, diline, dinine, gelenek ve göreneklerine ve diğer kurumlarına karşı geliştirdiği bir aidiyet bilincini ifade eder. Birey kendi toplumu ve diğer toplumlar arasındaki benzerlikleri, karşıtlıkları, çatışmaları toplumsal kimliğine yüklediği anlam sınırları çerçevesinde tanır ve bu doğrultuda bir eylem stratejisi geliştirir. Birey, toplumsal kimlik aracılığıyla yaşam pratiklerine katılır. Toplumsal kimlik, çoğu zaman, bilinç ötesinde bir işlev yüklenerek bireyin bütün varlığına hükmeder.”²⁷ Kimlik doğası gereği çoğu kez bilinç dışında ya taraf olmanın ya da karşısında yer almanın motivasyonunu sağlar. Böylece zaman içinde farkında olmaksızın –günümüz Türkiye’inde aşikâr örneklerine çok yakından şahitlik ettiğimiz üzere- en azılı düşmanlarımızın en yakın dostlarımız, en yakın dostlarımızın da en azılı düşmanlarımız olduklarını görürüz. Bilgin kolektif kimliği “belirli bir alanda(territoire) kök salmış birtakım grupların (etnik toplulukların) diğer

²⁴ Delannoi,G.(1992). L’hydre jamais terrasee, Nauvel observateur,23129.1.92’den akt. Bilgin, a.g.e., s.6.

²⁵ Bilgin, a.g.e., s.33.

²⁶ Nuri Bilgin, Kolektif Kimlik, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.59.

²⁷ Cevdet ÖZDEMİR, “Kimlik ve Söylem”, Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2001, S.2, s.108.

gruplardan farklarını ortaya koyma, vurgulama talebi” şeklinde tanımlar. “Kolektif kimlikte geçmişe dönük bir yan vardır; çünkü kolektif kimlik, birtakım semboller, anılar, sanat eserleri, töreler, alışkanlıklar, değerler, inançlar ve bilgilerle yüklü bir gelenekten, geçmişin mirasından, kısacası kolektif bellekten hareketle inşa edilir. İnsan toplulukları kendilerini ortak geçmişte tanır, bu geçmişi belleğine işler, ritüel törenlerle anar ve yorumlar.” Böylece ortak tarih mitleştirilir, aktörler kahramanlaştırılır. Bu süreçte entelektüeller ve sanatçılar iletişim araçları vasıtasıyla aktif rol oynar. Kolektif kimlik üyeler tarafından sübjektif bir biçimde algılanır, yaşanır ve ötekiyle farklılıklar vurgulanarak inşa edilir. Derida’nın yaklaşımı da bu yöndedir: kolektif kimliğin oluşması, daima “onlar” a karşı “biz” in yaratılmasını gerektirir. “Demek ki kolektif kimlik, belirli bir insan grubunun kendi hakkındaki bilinci ve duygusuyla ilişkilidir; topluluğun kendine özgü niteliklere sahip olduğu ve bir tekillik taşıdığı yönündeki bilinci ve aidiyet duygusudur. Bu bağlamda, dil, kültür, din, tarih, yaşam alanı, maddi koşullar gibi öğelerin yanı sıra, topluluğun belleği, kolektif kimliği yapılandıran önemli bir faktör olarak belirmektedir.”²⁸ Dolayısıyla kolektif kimliğin inşasında toplumsal belleğin en azından belli bir ölçüde dolmasını sağlayacak kadar bir zaman birikimine ihtiyaç vardır. Bu durum bize, kolektif toplumsal/kültürel kimlik inşasının uzun vadeli bir proje olduğunu gösterir. Berger ve Luckmann da sosyal gerçekliğin inşasında bir eylem tipinin, kurumsallaşması ve nesnelleşmesi (ya da kolektif bir kimlik oluşturması) için ilk faillerinden ayrılması yani sonraki nesillere aktarılması gerektiğini söyler. Çünkü ilk failer bunların kendi ürünleri olduğunun farkında ve dolayısıyla da bunların değiştirilebilir olduğunun bilincindedir. Bu aktarımla birlikte hatıralar geleneğe dönüşmüş, eylem tipleri failsizleşmiş ve kimlik inşası gerçekleşmiş olur.

Özellikle 1990’larla birlikte, kimlik ihtiyaçlarını doyurmaya yönelik, bir tür kolektif kimlik arayışı olarak nitelenebilecek evrenselciliğe karşı farkçı akımlar dünyanın büyük ölçeğinde yaygınlaşmıştır. Kolektif kimliğin yükseliş nedenlerini Bilgin şöyle özetler: Günümüzde mekanik bir toplum modeline doğru geçiş vardır. Toplum büyük bir makina insanlarsa bu büyük makinanın küçük öğeleri gibidir. İnsanın kendini yönetmesine dair bilinci neredeyse kaybolmuş ve insan dünyayı kendisine sunulmuş verili bir olgu olarak algılamaya başlamıştır. Bu durum insanın kendine yönelik değerlerini yitirmesini dolayısıyla bir varoluş krizini ortaya çıkarmıştır. İnsanın kolektif eylemle kendilik ilişkisi kuramaması Moles’in deyimıyla post-modern dünyanın oluşumunu ve öznenin ölümünü de açıklamaktadır. Böyle bir ortamda insanın birincil ilişkilere dönük ihtiyacı; yerel kimlikler, cemaatler gibi vasıtalarla kolektif

²⁸ Bilgin, a.g.e., s.59-62.

kimlikleri güçlendirir. Komünizm ve Faşizm gibi kapsayıcı ve birleştirici büyük ideolojilerin çökmesi milliyetçi ve dinsel kimliklerin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bazı ülkelerde modernleşmenin başarısızlığı bazılarında kontrolsüz gelişmeye dayalı modernleşme tecrübeleri; değerlerin parçalanmasını, sosyal harcın bozulmasını, dolayısıyla kontrolsüz bir anomiyi ortaya çıkarmıştır. Bu anomik ortam milliyetçi, dinsel, Batı karşıtı tepkiler üretmiştir. Karpat ise komünizm sonrası ortaya çıkan bu ideolojik boşluğun ancak ‘din’le doldurulabileceğini söyler:

“Materyalist eğilimli milliyetçilik ve Marksizm’in ortadan kalkması ancak dinin doldurabileceği bir ruhsal boşluk yarattı. Ateizm, materyalizm ve aşırı laikliğe karşı dünya çapında bir çeşit dinî uyanış var. Kimi zaman radikal ve militan özellikler gösterse de bu dinî uyanış teokratik ve siyasal yönelimli bir hareket olarak değil, insanlığın ahlakî yücelme ve ruhsal ihtiyaçlarını tatmin uğruna yükseldiği samimi bir çılgılık olarak görülmelidir. Bu açıdan küreselleşme çağında ruhsal misyonunu yerine getirmesi için bir kez daha dine başvurulmaktadır. Ne var ki din (İslam, Hristiyanlık, Musevilik, Hinduizm, Budizm vb..) bu misyonu yerine getirmek için kendisini bütün siyasal ve milliyetçi eğilimlerden soyutlamalı ve bütün inançlara saygı gösterip onların takipçilerini eşit derecede değerli kişiler olarak kabul etmelidir.”²⁹

Keyman ise, kolektif kimliğin yükselişini “sistem kurucu ve sistem dönüştürücü bir toplumsal gerçeklik” olarak kavramsallaştırmaktadır. O da kültürel kimlik talep ve çatışmalarıyla birlikte modernizmin kriz sürecinin başladığını belirler. Modernleşmenin devlet merkezci tepeden inme hareket tarzı ciddi bir şekilde eleştirilip sorgulanmış ve yeniden yapılanma sürecini ortaya çıkarmıştır. Günümüz koşullarında artık, kültürel kimlik olgusuna ve tanınma siyasetine gönderme yapmaksızın kuramsal/siyasal düzeyde modernleşmeyi düşünüp tartışma, yaşadığımız dünyayı anlama, sorunlara kalıcı ve sağlıklı çözümler bulma, istikrarlı ve güvenli bir dünya kurma olasılığı imkânı kalmamıştır. Bu durum kültürel kimlik olgusunun ve tanınma siyasetinin sistem kurucu ve sistem dönüştürücü bir nitelik kazandığını gösterir.³⁰ Bu bağlamda günümüz Türkiye’inde hükümetlerin kimlik politikalarının analizinde kültürel kimlik olgusu çerçevesinde, etnik/dinsel cemaat kimlik taleplerini ve onların kimlik politikalarını göz ardı ederek bir analiz imkânı mümkün görünmemektedir.

Ancak bu noktada kültürel/kolektif kimliklere nasıl yaklaşılması gerektiği konusu önem kazanmaktadır. Keyman bu konuda yaptığı literatür

²⁹ Karpat, a.g.e., s.106.

³⁰ Fuat Keyman, “Sistem Kurucu ve Sistem Dönüştürücü Bir Toplumsal Gerçeklik Olarak Kültürel Kimlik Olgusunu Yeniden Düşünmek”, Gönül Pultar(Ed.), Kimlikler Lütfen, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yay., Ankara, 2009, s.51.

çalışmasında sekiz önemli noktayı tespit ettiğini belirtmektedir.³¹ Bunları şöyle özetleyebiliriz: öncelikle kültürel kimlikler “anlamları, içerikleri ve sınırları ortada, belli bir öze sahip ve bütünsel nitelikte nesnel varlıklar değil; aksine, tarihsel ve söylemsel olarak kurulmuş, toplumsal birer gerçeklik”tir. Bununla beraber kültürel kimlikler siyasal bir gerçekliği ifade eder. Dolayısıyla kültürel kimliğe bağlı sorunların çözümünde inkâr, bastırma, dışlama çözüm yöntemi olamaz. Kültürel kimliklerin retorik inşasında “siyasal, ekonomik, kurumsal, mekânsal ve benzeri öğeler ile ilişkiler” etki etmektedir ancak salt bu etki bağlamında indirgemeci kuramsal ve kavramsal bir yaklaşım sınırlı ve sorunlu olacaktır. Ancak kültürel kimliğe yaklaşım konusunda *en önemli ve günümüzde en çok hataya düşülen konu şudur ki*³², kültürel kimlik “farklılık temelinde ve benlik ötekilik ilişkisi ekseninde geliştiği için, William E. Connolly’nin The Ethos of Pluralization (Çoğulculuk Etiği, 1995) adlı yapıtında vurguladığı gibi, kimliklerin siyasallaşma süreci, hem çoğulculuk/demokratikleşme ekseninde, hem de köktencilik/milliyetçilik ekseninde olabilmektedir (3-17). Kimlik olgusunun ‘kullanım’ı, bu anlamda hem demokratik siyasal stratejiler hem de köktenci, cemaatçi, milliyetçi, meta-ırkçı siyasal stratejiler tarafından yapılmaktadır. Bu da kültürel kimliğin, kendine ‘a priori (daha başından) olumluluk’ yüklenebilecek bir toplumsal/siyasal gerçeklik olmadığını göstermektedir.” Kültürel kimlik talepleri ve tanınma siyasetlerinin çoğunlukla kendi yönetsel tercihlerinden dolayı köktenci ve milliyetçi bir niteliğe dönüşmeleri olasılığı yüksek olmakla birlikte genelleştirme kolaylığından kaçınılmalıdır. Bunun için her kültürel kimlik talep ve çatışmasına kendi bağlamında ve çok boyutlu bir yaklaşım gerekir. *Bu durum bize kimlikler konusundaki kavram ve yaklaşımların zenginliğinin nedenini açıklayabilir.* Ancak bu çok boyutluluk içinde düzeni sağlamak için ortak bir dile ve zemine ihtiyaç vardır. Bu dil ve zemin için “vatandaşlık kimliği” anahtar bir rol oynayabilir. Çünkü tüm kimlik talepleri aynı zamanda bir vatandaşlık talebidir. Kimliğe yönelik eleştiriler aynı zamanda mevcut iktidarın kimlik rejimine yönelik eleştirilerdir. Kimlik temelli çatışmalar, devlet-toplum/birey ilişkilerinde ortaya çıkan aksamalara, hak ve özgürlük ihlallerine bir tepkidir. Dolayısıyla “kültürel kimlik, aynı zamanda vatandaşlık alanının içinde hareket eden bir toplumsal/siyasal gerçekliktir. Keyman’ın kimlik sorunları ve taleplerine yönelik literatür taramasındaki son tespiti, kimliğe dair yaklaşımlarda sömürü ve dışlanma süreçlerinin de ele alınması gerektiğidir. “Sömürü dolayısıyla eşitsizlik ile dışlanma dolayısıyla ‘tanınma’ dışına atılma,

³¹ Keyman, a.g.e., s.54-55.

³² İtalik vurgular bana aittir.

(zaten) kimlik taleplerinin oluşma sürecine içseldir. Bu da kültürel kimlik ile toplumsal adalet alanlarının birbiriyle bağlantılı ve ilişkili niteliğini göstermektedir.”

Kolektif kimlik arayışları anomik ortamın açtığı yaraları tedavi etme misyonuyla ortaya çıkmaktadır. Kolektif kimliğin yükselişinde, belirsiz ve güvensiz ortamlarda insanların doğal psikolojik tepkileri de bir neden olarak ele alınmaktadır.³³ Mardin de bu bağlamda, birkaç kimlik arasında kalıp bunlardan hangisinin gerçek kimliği olduğu konusunda karara varamayan ve kimlik sorunlarının zor olması sebebiyle, gençlerin genellikle, kendilerine bir kimlik sağlayan kolektif toplum hareketleri içinde erimeyi denediklerini söyler. Ya da başka bir çözüm yolu olarak, fazla düşünmeyi icap ettirmeyen doktrin ve ideolojilere sarıldıklarını belirtir.³⁴ Dolayısıyla bu durum da bize kolektif kimliklerin yükselişi, doktrin ve ideolojilerin popülerliğinin nedeni konusunda fikir verebilir. Özyurt da yerel kimlikler arasında bir uzlaşmanın sağlanabilmesi durumunu, günümüz kimliklerinin önemli sorunlarından biri olarak değerlendirir ve “Bu uzlaşımın, ortak mekânlarda ortak bir değer veya bir şemsiye kimlik etrafında sağlanması”³⁵nin mümkün olabileceğini söyler. Dolayısıyla bu uzlaşma arayışının bir anlamda kolektif kimlik arayışı olduğunu da söylemek mümkündür.

Kolektif/kültürel kimlik talepleri demokratik ideal çerçevesinde kendilerine meşru bir alan yaratma imkânına sahiptirler ancak salt kimlik talebi bu meşru alanın yaratılması için yeterli değildir. Keyman’ın da tespit ettiği gibi kimlik talepleri ve tanınma siyaseti çok boyutlu bir yaklaşım ve her harekete yönelik kendi bağlamında bir değerlendirme gerektirir. Buradaki anahtar kavram “başkasına zarar vermeden kendi hayatıyla ilgili karar verme” durumu olmalıdır.³⁶ Talep edilen kolektif kimliğin özü, felsefesi, amaçları ve amaçlarına ulaşmak için kullanacağı yöntemler şeffaf olmalı, toplumların temel değer ve kurucu ilkeleriyle çelişmemelidir. Eğer kolektif kimlik talepleri desteklenecekse onların toplumsal bütünlüğe sağlayacağı katkı dereceleri önemsenmelidir. Günümüz dünyası, kolektif kimlik talebi ambalajıyla kamufle edilmiş nice fraksiyonun, bölücü, yıkıcı, darbeci, toplumun sistem ayarlarına kasteden faaliyetleri konusunda hatırı sayılır bir deneyime sahiptir.

³³ Bilgin, a.g.e., s.173-177.

³⁴ Şerif Mardin, Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.81.

³⁵ Cevat Özyurt, Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma, Açılım Kitap, İstanbul, 2005, s.200.

³⁶ Fuat Keyman, “Türkiye’de Kimlik Sorunları ve Demokratikleşme”, Doğu Batı Düşünce Dergisi, S. 41 Mayıs, Haziran, Temmuz 2007, s..217-230.

SONUÇ

Kısaca belirtmek gerekirse günümüzün en etkileyici kavramlarından biri olan kimlik her şeyden önce kişinin “Ben kimim?” sorusuna verdiği cevabı oluşturur. Fakat aynı zamanda toplumun da bizi nasıl gördüğü ile ilişkili bir kavramdır. Kimlik, farklılıkların bir ifadesi olması anlamında bir kategorizasyon sürecini içerir. 20. yüzyılda moderniteyle beraber kimlik sıkça tartışılan bir konu olmuş, postmodern dönemin eşiğinde ise bu tartışmalar doruk noktasına ulaşmıştır. Fakat bu tartışmalarla birlikte “kimliklerin görünür kılınması toplumsal uyumu arttırdığı kadar çatışmayı da beraberinde getirmektedir.”³⁷ Kimlik kavramının tanımı noktasında son olarak şunu söylemek istiyoruz. Kimlik kavramı bilindiği gibi çok boyutlu, muğlak bir kavram. Bu kavramın bilimsel olarak kullanılması için öncelikle hangi amaçla kullanılacağına tespit edilmesi, bağlamının açık bir şekilde ortaya konulması ve bu çerçevede de sınırlarının iyi bir şekilde çizilmesi gerekiyor. Bu kapsamda toplumsal-kolektif-kültürel kimlik kavramlarının ‘kimlik’in sosyolojik boyuta açılan temel kavramsallaştırmaları olduğunu söylemek imkânına sahibiz. Sıklıkla birbirinin yerine kullanılan bu kavramların ayrı kavramlar olarak kullanılıp kullanılmaması ise kapsamlı ve müstakil bir tartışmayı gerektiriyor. ‘Kimlik’ kavramının sosyolojik boyutunu teşkil eden ‘toplumsal kimlik’ tartışmalarının, sağlam temellendirilmiş bir zemin ekseni yerine temelde modernizmin monist bakış açısı ekseninde ya da postmodernizmin parçalı bakış açısı ekseninde süregittiğini gözliyoruz. Dolayısıyla zamana ve mekâna bağlı olarak evrilen ve esasında durağan bir nosyondan öte dinamik bir süreci ifade eden ‘kimlik’ bütününde ‘toplumsal, kültürel ya da kolektif kimlik’ kavramları, kimi zaman(modernizm) Batı’nın Doğu’yu mütekebbir bakışıyla sınıflayarak biçimlendirmek istediği bir şablon aracına kimi zamanda(postmodernizm) sınırsız/sahte özgürlük vadeden tılsımlı sözcüklere dönüşüyor. Çoğu zaman ise (hem modern hem de postmodern zamanlar) ulus devletlerin sürekliliğini sağlayacak vatandaş formasyon araçları olarak araçsallaştırılıyor.

³⁷ Assiye AKA, “Kimliğe Teorik Yaklaşımlar”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2010, C.34, S.1, s.17.

KAYNAKÇA

- AKA, A., “Kimliğe Teorik Yaklaşımlar”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2010, C.34, S.1, 2010.
- AMİN, S., Modernite, Demokrasi ve Din, Maki Basın Yayın, Ankara, 2006.
- AYDOĞDU, H., “Modern Kimlikte Öznenin Ölümü”, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004, S.10, s.115-147.
- BAUMAN, Z., Parçalanmış Hayat, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001
- BİLGİN, N., Kolektif Kimlik, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- BRUBAKER, R.-Cooper, F., “Beyond ‘Identity’”, Theory and Society, vol. 29, No. 1, Kluwer Academic Publishers, Printed in the Netherlands, 2000.
- CONNOLLY, W.E, Kimlik ve Farklılık -Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri, çev. Fermâ Lekesizalın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.
- DELANNOÏ, G.(1992). L’hydre jamais terrasee, Nauvel observateur,23129.1.92.
- F LİN N Lİ vd., “Discourse on Migration and Ethnic Identity: Interviews with Professionals in Hong Kong”, Transactions of the Institute of British Geographers, Vol.20, No.3, 1995, 342-356.
- FURET, F. – Richet, D., La Revulation Française, ed.Foyard, Paris, 1973.
- GELLNER, E., Postmodernizm, Reason and Religion, London, 1992.
- GLEASON, P., “Identifying Identity”, B. Ashcroft, G. Griffiths ve H. Tiffin (Der.) içinde, The post-colonial studies reader (2nd Edition) (p. 194-196). Oxford:Routledge, 2006.
- GÜLALP, H., Kimlikler Siyaseti –Türkiye’de Siyasal İslamın Temelleri, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.
- KEYMAN, F.,“Türkiye’de Kimlik Sorunları ve Demokratikleşme”, Doğu Batı Düşünce Dergisi, S. 41 Mayıs, Haziran, Temmuz 2007, s..217-230.
- KEYMAN, F., “Sistem Kurucu ve Sistem Dönüştürücü Bir Toplumsal Gerçeklik Olarak Kültürel Kimlik Olgusunu Yeniden Düşünmek”, Gönül Pultar (Ed.), Kimlikler Lütfen, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yay., Ankara, 2009.
- MARDİN, Ş., Din ve İdeoloji, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- ÖZDEMİR, C., “Kimlik ve Söylem”, Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.2, 2001.
- ÖZYURT, C., Küreselleşme Sürecinde Kimlik ve Farklılaşma, Açılım Kitap, İstanbul, 2005.
- RATTANSI, A., “Postmodern” Bir Çerçeve “Batı” Irkçılıkları, Etkinlikler ve Kimlikler, Ali Rattansi ve Sallie Westwood (Der.) içinde, Batı Cephesinde Irkçılık, Modernite ve Kimlik, çev. Sevdâ Akyüz (s. 21-109), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1997.
- SARIBAY, A.Y., Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- SARUP, M., “Identity and Narrative”. Identity, Culture and the Post-modern World. Editör: R. Tasneem; G. Athens, The University of Georgia Press, 1996.

- SELÇUK, S.S, “Postmodern Dönemde Farklılığın Kutsanması ve Toplumun Parçacılaştırılması: “Öteki” ve “Ötekileştirme””, Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 2012, C.15, S.2, Güz 2012.
- SÜTÇÜOĞLU, B., “Türkiye’de Ulusal Kimliğin Tanımını Değiştirme Çabası: Devlet Katında Nâzım Hikmet’in Değişen İmgesi”, Gönül Pultar(Ed.), Kimlikler Lütfen(s.273-288), ODTÜ Geliştirme Vakfı Yay., Ankara, 2009.
- TÜRK DİL KURUMU, Türkçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1998.
- WALLERSTEİN, I., Dünya Sistemleri Analizi, çev. Ender Abadoğlu, BGST Yayınları, İstanbul, 2011.
- WEEKS, J., “Farklılığın Değeri”, Kimlik: Topluluk, Kültür, Farklılık, çev. İrem Sağlamer, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1998.